DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-07-19 Pages: 186-198

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

LINGUOCULTURAL FEATURES OF HOUSEHOLD VOCABULARY IN UZBEK AND ENGLISH

Mavluda Hasanova
Independent Researcher
Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni
E-mail: khasanovamavluda0@gmail.com
Urgench, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: household vocabulary, linguoculturology, concept, cultural semantics, lacuna, realia, phraseological unit, Uzbek, English.

Received: 07.11.2026
Accepted: 08.11.2026
Published: 09.11.2026

Abstract: The article offers a contrastive linguocultural analysis of household vocabulary in Uzbek and English. The material was collected by continuous sampling from the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language, Oxford Learner's Dictionaries and linguocultural studies. Words for the dwelling and its internal space, for the dining cloth and tableware, for objects used in family rites, and idioms built on such words were grouped into four conceptual domains. The study shows that the distinction English draws between house and home is conveyed in Uzbek through the polysemy of uy and its set phrases. In Uzbek, space is ranked by where a guest sits in the room (to'r versus poygak); in English, by the name and function of the room itself. Words such as dasturxon, lagan and sep carry meanings of shared eating and public ritual, while their English counterparts stress the individual place setting and private preparation within the family. The author proposes a model that links types of lacunae in household realia to translation techniques. The findings can be applied in bilingual lexicography, translation and English language teaching.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA MAISHIY LEKSIKANING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Mavluda Hasanova
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Mustaqil izlanuvchisi
E-mail: khasanovamavluda0@gmail.com
Urganch, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: maishiy leksika, lingvokulturologiya, konsept, madaniy semantika, lakuna, realiya, frazeologizm, o‘zbek tili, ingliz tili.

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi maishiy leksikaning lingvokulturologik xususiyatlari chog‘ishtirma aspektda o‘rganiladi. Tadqiqot materiali O‘zbek tilining izohli lug‘ati, Oxford Learner’s Dictionaries va lingvokulturologik adabiyotdan yaxlit tanlash usulida olindi. Uy-joy, xonadon makoni, dasturxon va idish-tovoq, oilaviy marosim buyumlari hamda shu so‘zlar asosida yuzaga kelgan frazeologizmlar to‘rt konseptual sohaga ajratib tahlil qilindi. Ingliz tilida house va home leksemalari bilan farqlanadigan ma’no o‘zbek tilida uy so‘zining ko‘p ma’noliligi va barqaror birikmalari orqali ifodalanishi ko‘rsatildi. O‘zbek tilida makon mehmonning xonadagi o‘rni (to‘r, poygak) bilan, ingliz tilida xonaning nomi va vazifasi bilan tartiblanadi. Dasturxon, lagan, sep kabi so‘zlarda jamoaviy iste’mol va ochiq marosim ma’nolari, ularning inglizcha muqobillarida esa shaxsiy jamlanma va oila ichidagi tayyorgarlik ma’nolari ustun. Muallif maishiy realiyalar uchun lakuna turlari va tarjima usullarini bog‘lovchi model taklif qiladi. Natijalar ikki tilli lug‘atchilik, tarjima va ingliz tili o‘qitishda qo‘llanishi mumkin.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЫТОВОЙ ЛЕКСИКИ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Мавлюда Хасанова
Независимый соискатель
Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни
E-mail: khasanovamavluda0@gmail.com
Ургенч, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: бытовая лексика, лингвокультурология, концепт, культурная семантика, лакуна, реалия, фразеологизм, узбекский язык, английский язык.

Аннотация: В статье в сопоставительном аспекте исследуются лингвокультурологические особенности бытовой лексики узбекского и английского языков. Материал отобран методом сплошной выборки из «Толкового словаря узбекского языка», словарей Oxford Learner’s Dictionaries и лингвокультурологических работ. Названия жилища и его внутреннего пространства, дастархана и посуды, предметов семейной обрядности, а также фразеологизмы с этими словами распределены по четырём

концептуальным сферам. Показано, что различие, которое английский язык передаёт лексемами house и home, в узбекском выражается многозначностью слова uy и устойчивыми сочетаниями с ним. В узбекской культуре пространство упорядочено местом гостя в комнате (to‘r и poygak), в английской – названием и назначением самой комнаты. В словах dasturxon, lagan, sep преобладают значения совместной трапезы и открытого обряда, в их английских соответствиях – индивидуального прибора и семейной подготовки. Автор предлагает модель, связывающую типы лакун в бытовых реалиях с приёмами перевода. Результаты применимы в двуязычной лексикографии, переводе и преподавании английского языка.

Kirish. Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik tilshunoslikda uzoq vaqtdan beri muhokama qilinadi. V. fon Humboldt tilni xalq ruhining tashqi ifodasi deb hisoblagan, E. Sepir esa til tuzilishi bilan jamoaning tajribasi o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatgan [1; 2]. XX asr oxirida bu g‘oyalar lingvokulturologiya doirasida yangi tus oldi. V.V. Vorobyov, V.N. Teliya va V.A. Maslova til birliklarini madaniy axborot tashuvchisi sifatida o‘rganishni bu fanning asosiy vazifasi deb belgiladilar [3–5]. A. Vejbitskaya esa har bir madaniyatning “kalit so‘zlari” orqali uning qadriyatlar tizimini ochib berish mumkinligini ko‘rsatdi [6].

Lingvokulturologik tadqiqotlarda ko‘pincha mifologik obrazlar, qarindoshlik atamalari, rang nomlari yoki axloqiy tushunchalar tahlil qilinadi. Maishiy leksika esa kamroq e’tibor oladi. Uning sababi tushunarli: uy, eshik, piyola, dasturxon kabi so‘zlar betaraf, “oddiy” ko‘rinadi. Holbuki, kundalik turmush odatlari o‘z-o‘zidan tushunarli narsa deb qabul qilingani uchun ularda saqlangan madaniy me’yorlar uzoq vaqt o‘zgarmay qoladi va so‘zlovchi ularni kamdan-kam anglaydi. Mehmonni qayerga o‘tkazish, choyni qanday quyish, taomni qanday idishda tortish – bularning hammasi maishiy so‘zlar orqali tilga ko‘chadi va avloddan avlodga o‘tadi.

O‘zbek va ingliz tillari maishiy leksikasini chog‘ishtirish ikki sababga ko‘ra kerak. Birinchidan, ikki xalqning turar joyni qurish va bo‘lish usullari, mehmon kutish odatlari, oila va jamoa o‘rtasidagi munosabatlari bir-biridan sezilarli farq qiladi. Ikkinchidan, tarjima, ikki tilli lug‘atchilik va ingliz tili o‘qitish amaliyotida aynan shunday so‘zlar eng ko‘p qiyinchilik tug‘diradi: lug‘atda berilgan muqobil ko‘pincha so‘zning madaniy yukini yetkazmaydi.

Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek va ingliz tillaridagi maishiy leksikaning madaniy semantikasini chog‘ishtirib, ikki til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash hamda ularni

tarjimada hisobga olish yo‘llarini ko‘rsatish. Shu maqsadda quyidagi savollarga javob izlandi: 1) uy va makon bilan bog‘liq so‘zlarda ikki xalqning shaxsiy va jamoaviy makon haqidagi tasavvurlari qanday aks etgan? 2) dasturxon, idish-tovoq va marosim buyumlari nomlarida qaysi qadriyatlar saqlangan? 3) maishiy so‘zlar asosidagi frazeologizmlarning obrazli asosi qanday farq qiladi? 4) bu farqlarni tarjimada qanday usullar bilan berish mumkin? Ishning yangiligi shundaki, maishiy leksika to‘rt konseptual soha bo‘yicha tizimli chog‘ishtirildi va maishiy realiyalarning lakuna turlari tarjima usullari bilan bog‘langan model shaklida taklif qilindi.

Adabiyotlar sharhi. Lingvokulturologiyaning nazariy asoslari rus tilshunosligida 1990-yillarda shakllandi. V.V. Vorobyov lingvokulturemani til belgisi va uning ortidagi madaniy ma’no birligi sifatida ta’rifladi [3]. V.N. Teliya frazeologizmlarning obrazli asosi milliy madaniyat kodlari bilan izohlanishini ko‘rsatib, ularni madaniy axborotning asosiy tashuvchilaridan biri deb hisobladi [4]. V.A. Maslova lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti va metodlarini tizimga soldi, xususan, frazeologiya, paremiologiya va nutq odobini bu fanning asosiy materiali deb belgiladi [5]. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish keyingi yillarda faol rivojlanmoqda. Sh. Usmanovaning “Lingvomadaniyatshunoslik” o‘quv qo‘llanmasida fanning asosiy tushunchalari (konsept, lingvokulturema, lakuna, madaniy konnotatsiya) o‘zbek tili materialida izohlangan [7].

Madaniyatlararo muloqot nuqtayi nazaridan S.G. Ter-Minasova til o‘rganuvchi so‘zning lug‘aviy ma’nosini bilgan holda uning madaniy fonini bilmasligi muloqotda xatoga olib kelishini ko‘p misollar bilan ko‘rsatgan [8]. K. Kramsh til va madaniyatni ajralmas deb qaraydi: so‘zlovchi so‘z orqali o‘z jamoasining tajribasini ifodalaydi va unga tegishli ekanini bildiradi [9]. E.T. Xoll madaniyatlarni yuqori kontekstli va past kontekstli turlarga ajratgan. Birinchi turda ma’no ko‘proq vaziyat, makon va munosabatlar orqali, ikkinchisida esa aniq so‘z orqali uzatiladi [10]. Ingliz turmushidagi yashirin qoidalarni o‘rgangan K. Foks inglizlar uchun uy shaxsiy hayot va daxlsizlik makoni ekanini, uy bilan bog‘liq odatlarda bu qadriyat qanday namoyon bo‘lishini tasvirlagan [11].

Maishiy so‘zlarning ko‘chma ma’nolarini tushuntirishda kognitiv metafora nazariyasi foydali. J. Lakoff va M. Jonsonga ko‘ra, inson mavhum tushunchalarni kundalik jismoniy tajriba orqali anglaydi [12]. Z. Kyovechesh esa metaforalar universal asosga ega bo‘lsa-da, ularning aniq ko‘rinishi madaniyatga qarab farq qilishini ko‘rsatgan [13]. Tarjima nazariyasida S. Vlaxov va S. Florin realiyalarni (muayyan xalq turmushiga xos predmet va tushunchalar nomlarini) alohida guruh sifatida ajratib, ularni berishning asosiy usullarini tasniflagan: transkripsiya, kalka, yangi so‘z yasash, tavsifiy tarjima, yaqin muqobil bilan almashtirish [14]. Sharh shuni ko‘rsatadiki, lingvokulturologiyaning nazariy apparati yetarli darajada ishlab chiqilgan, biroq o‘zbek va ingliz maishiy leksikasi bu apparat asosida tizimli chog‘ishtirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali uch manbadan olindi. O‘zbek tili materiali “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan [15], ingliz tili materiali Oxford Learner’s Dictionaries elektron lug‘atidan [16] yaxlit tanlash usulida yig‘ildi. Bundan tashqari, yuqorida sharhlangan lingvokulturologik va madaniyatshunoslik ishlaridagi misollardan foydalanildi. Tanlovga turar joy va uning qismlari, uy jihozlari, dasturxon va idish-tovoq, oilaviy marosim buyumlari nomlari hamda shu so‘zlar ishtirok etgan frazeologizmlar kiritildi.

Tahlilda quyidagi usullar qo‘llandi: lug‘at ta’riflarini komponent tahlil qilish (so‘zning ma’no tarkibini, xususan, madaniy semalarni ajratish), chog‘ishtirma usul (ikki tildagi muqobil so‘zlarning ma’no hajmini solishtirish), lingvokulturologik izohlash (so‘z ma’nosini u bog‘langan odat va me’yorlar bilan bog‘lash) va kontekstual tahlil. Material to‘rt konseptual sohaga ajratildi: makon va chegara; mehmondo‘stlik va makon ierarxiyasi; ovqatlanish odobi; oilaviy marosim. Frazeologizmlar alohida ko‘rib chiqildi. So‘zni tanlashda ikki mezon qo‘llandi: lug‘at ta’rifida yoki misollarida madaniy odat, marosim yoki baho qayd etilgan bo‘lishi va ikkinchi tilda unga to‘liq teng muqobil yo‘qligi. Shu mezonlarga javob bermaydigan, ikki tilda ma’no hajmi deyarli bir xil so‘zlar (stol – table, deraza – window kabi) tahlildan chiqarildi, chunki ular madaniy farq haqida yangi ma’lumot bermaydi. Tadqiqotning chegarasi shundaki, u lug‘at va adabiyot materialiga tayanadi, korpus statistikasi yoki so‘rovnoma o‘tkazilmagan. Shu sababli natijalar so‘zlarning qo‘llanish chastotasi haqida emas, ularning lug‘atda qayd etilgan ma’nosi va madaniy izohi haqida xulosa beradi.

Natijalar. *Makon va chegara: uy – house / home.* Har ikki madaniyatda uy konsepti markaziy o‘rinda turadi, ammo tilda turlicha bo‘lingan. Ingliz tilida bu konsept ikki leksemaga taqsimlangan: house moddiy binoni, home esa inson o‘zini tegishli his qiladigan, oila yashaydigan makonni bildiradi [16]. Farq barqaror birikmalarda yaqqol ko‘rinadi: home sweet home, make yourself at home, home is where the heart is. An Englishman’s home is his castle maqoli uyning daxlsizligini, egasining shaxsiy makonga bo‘lgan huquqini ifodalaydi. K. Foks bu maqolni ingliz turmushidagi privacy qadriyati bilan bog‘laydi: uy tashqi dunyodan ajratilgan, unga kirish taklif bilan bo‘ladi [11].

O‘zbek tilida bu ikki ma’no bitta uy leksemasida birlashgan. Izohli lug‘atda uy so‘zi turar joy binosi, xona va shu joyda yashovchi oila ma’nolarida qayd etilgan [15]. Ma’no kengligi uy-joy, uy ichi, uyli-joyli bo‘lmoq kabi birikmalarda ko‘rinadi. Oxirgi ibora “oila qurib, turmushini yo‘lga qo‘ymoq” ma’nosini beradi va uy bilan oilaviy barqarorlik orasidagi aloqani ko‘rsatadi. Ingliz tilida leksik farqlash bilan beriladigan ma’no o‘zbek tilida ko‘p ma’nolilik va birikmalar orqali uzatiladi. Tarjimada bu muhim: home so‘zini har doim uy deb berish yetarli emas, kontekstga qarab xonadon, oila, o‘z yurti kabi muqobillar kerak bo‘ladi. Masalan, homesick so‘zi

o‘zbek tilida “yurtini sog‘inmoq” yoki “uyini sog‘inmoq” deb beriladi, ikkinchisi faqat yaqin kontekstda mos keladi.

O‘zbek an’anaviy turar joyida makonning tashqi chegarasi hovli bilan belgilanadi. Hovli devor bilan o‘ralgan, uning ichida oilaning kundalik hayoti kechadi. An’anaviy xonadonning ichkari va tashqari qismlarga bo‘linishi ham leksikada saqlangan. Tashqarida xonadon sohibi mehmonlarni qabul qilgan va hunari bilan shug‘ullangan, ichkarida esa oilaning kundalik hayoti kechgan; me’morchilik adabiyotida bu qismlar birun va darun deb ham ataladi [17]. Bu bo‘linish oila tinchligini asrash va mehmonni munosib kutib olish odobining makondagi ifodasidir. Ingliz tilidagi front garden, back garden, porch so‘zlari ham uy atrofidagi makonni bo‘ladi, biroq bu bo‘linish ko‘proq ko‘cha bilan uy o‘rtasidagi chegarani belgilaydi. Ostona va threshold so‘zlari ikki tilda ham uyga kirish chegarasini bildiradi va ramziy ma’no oladi. O‘zbek tilida ostonasiga qadam qo‘ymoq birikmasi “birovnikiga kirmoq, borib turmoq” ma’nosida qo‘llanadi, uning inkor shakli (ostonasiga qadam qo‘ymaslik) esa borish-kelish to‘xtaganini bildiradi. Ingliz tilida on the threshold of iborasi “biror narsaning boshlanishida, unga juda yaqin turgan holda” degan ma’noga o‘tgan (on the threshold of adulthood) [18]. Ingliz to‘y odatlarida kuyovning kelinni ostonadan ko‘tarib o‘tkazishi (carry the bride over the threshold) ham shu so‘zning marosimiy yukini ko‘rsatadi.

Mehmondo‘stlik va makon ierarxiyasi. O‘zbek xonadonida makon ijtimoiy mavqega ko‘ra tartiblangan va bu tartib leksik birliklarda saqlangan. To‘r xonaning eshikdan eng uzoq, eng hurmatli joyi, poygak esa eshik oldidagi joy. Mehmonni to‘rga o‘tkazish hurmat belgisi, o‘zini poygakka olish esa kamtarlikni bildiradi. To‘r so‘zi jismoniy ma’nosidan ko‘chib, yuqori mavqe ma’nosini ham ifodalaydi: to‘rda o‘tirmoq, to‘rdan joy bermoq. Ayvon va so‘ri yozgi hayot bilan bog‘liq. So‘ri yerdan ko‘tarib qurilgan yog‘och supa bo‘lib, unda ovqatlanish, choy ichish, dam olish kechadi. Ingliz tilida bunday predmet yo‘q, shuning uchun bu so‘z tarjimada raised wooden platform (for sitting and eating outdoors) kabi tavsif bilan beriladi. Bu Vlaxov va Florin tasnifidagi predmet lakunasiga misol [14].

Ingliz madaniyatida makonning ichki bo‘linishi boshqa asosga tayanadi. Bu yerda xonaning nomi uning vazifasini va rasmiylik darajasini ko‘rsatadi. Parlour va drawing room tarixan mehmon qabul qilish uchun ajratilgan, living room va sitting room oila a’zolarining kundalik dam olish xonasi, spare room yoki guest room esa tunab qoladigan mehmon uchun ajratilgan xona. O‘zbek tilidagi mehmonxona so‘zi parlour va drawing room ga vazifasi jihatidan yaqin. Farq shundaki, o‘zbek xonadonida mehmonning hurmati xona ichidagi o‘rni (to‘r yoki poygak) bilan belgilanadi, ingliz uyida esa mehmon qaysi xonaga taklif qilingani bilan. Boshqacha aytganda, o‘zbek tilida ierarxiya xona ichida, ingliz tilida xonalar o‘rtasida qurilgan.

Eshik so‘zi ham mehmondo‘stlik kodiga kiradi. O‘zbek tilida eshigi ochiq (hammaga) birikmasi mehmonni doim kutib oladigan, saxiy xonadonni tavsiflaydi. Ingliz tilida bunga yaqin ma’noni keep open house iborasi beradi: u mehmonlarni bemalol, saxovat bilan qabul qiladigan xonadon egasiga nisbatan aytiladi [19]. Open house so‘z birikmasi esa ingliz tilida boshqa ma’noga ham o‘tgan: muassasa yoki sotiladigan uy belgilangan kunda hamma uchun ochiq bo‘lishi [19]. Bu ikkinchi ma’no ochiqlikning rasmiy, vaqt bilan cheklangan shaklini ko‘rsatadi. O‘zbek tilidagi eshigi ochiq iborasida esa vaqt chegarasi yo‘q, ochiqlik xonadon egasining doimiy fazilati sifatida baholanadi. Ikki tilda eshik obrazi bir xil, ammo ochiqlikning me’yori turlicha tushuniladi.

Bu farqni E.T. Xollning kontekstlilik nazariyasi bilan izohlash mumkin [10]. O‘zbek madaniyatida hurmat ko‘p hollarda so‘z bilan aytilmaydi, mehmonni qayerga o‘tqazish, kim birinchi bo‘lib dasturxonga qo‘l uzatishi kabi xatti-harakatlar orqali bildiriladi. To‘r va poygak so‘zlari shu xatti-harakat kodining tildagi izidir. Ingliz turmushida esa mehmon bilan munosabat ko‘proq aniq taklif va iltimos formulalari (Would you like to come through to the sitting room?, Make yourself at home) orqali tartibga solinadi [11]. Bu ikki tilni “yuqori” va “past” kontekstli deb qat’iy ajratish uchun asos emas, ammo maishiy leksikada qaysi tomon ustunroq ekanini ko‘rsatadi.

Dasturxon, idish-tovoq va muomala odobi. Dasturxon so‘zi o‘zbek tilida ovqat qo‘yiladigan mato yoki ustki yoyma bilan birga mehmon uchun tortilgan taomlar majmuini ham bildiradi [15]. Dasturxon yozmoq, dasturxonga taklif qilmoq, dasturxoni keng kabi birikmalar mehmondo‘stlikni bildiradi: dasturxoni keng odam saxiy, mehmonga ochiq odam. Ingliz tilidagi tablecloth faqat buyumni bildiradi, mehmondo‘stlik ma’nosi esa lay the table, have someone over for dinner kabi fe’l birikmalari orqali uzatiladi. Demak, o‘zbek tilida mehmondo‘stlik predmet nomiga “yuklangan”, ingliz tilida esa harakat nomiga.

Non so‘zi ham shu sohaga kiradi. O‘zbek madaniyatida non ulug‘langan, nonni bosib o‘tmaslik, uni teskari qo‘ymaslik kabi odatlar keng tarqalgan. Non-tuz haqqi iborasi birga ovqatlanish orqali paydo bo‘lgan majburiyatni bildiradi. Ingliz tilidagi break bread (with someone) iborasi “birga ovqatlanmoq” ma’nosini beradi [18] va birga dasturxon atrofida o‘tirish orqali yaqinlashishni ifodalaydi; uning obrazi Injil matnlaridagi non sindirish tasviri bilan bog‘liq. Ikki tilda birga ovqatlanish ijtimoiy munosabat belgisi ekani mos keladi. Farq obrazda: o‘zbek iborasida non bilan birga tuz tilga olinadi va birga ovqatlangan kishilar o‘rtasidagi o‘zaro burch ta’kidlanadi.

Idish nomlarida ham muomala odobi saqlangan. O‘zbek tilida piyola va kosa idish nomi bo‘lishi bilan birga muayyan odat bilan bog‘langan. Mehmonga choyni piyolaning yarmigacha quyib, uni tez-tez to‘ldirib turish hurmat belgisi sanaladi: mezbon shu yo‘l bilan mehmonga yana

xizmat qilishga tayyor ekanini bildiradi. Bu odat o‘zbek xonadonlarida hozir ham keng kuzatiladi. Lagan va patnis umumiy ovqatlanishni bildiradi: osh bitta katta laganda tortiladi va bir necha kishi undan birga yeydi. Bu so‘zlar jamoaviy iste’mol odatining tildagi aksi. Ingliz tilida tegishli qatlam boshqa tamoyilga tayanadi: place setting, cutlery, crockery so‘zlari har bir kishi uchun alohida jamlanmani nazarda tutadi [16]. Best china iborasi esa maxsus holatlarda, odatda mehmon kelganda ishlatiladigan qimmatbaho chinni idishlarni bildiradi. Bunda ham mehmonga hurmat ifodalanadi, lekin uning shakli boshqa: alohida idish ajratiladi, umumiy idish emas.

Oilaviy-marosimiy maishiy leksika. Maishiy buyumlar oilaviy marosimlarda ramziy ma’no oladi. O‘zbek tilidagi sep so‘zi kelin bilan birga yangi xonadonga olib boriladigan buyumlar majmuini bildiradi. Sep yozish (sepni ko‘rsatish) qarindosh va qo‘ni-qo‘shnilar ishtirokida o‘tadigan ochiq marosim. Ingliz tilida yaqin tushunchalar trousseau (fransuz tilidan o‘zlashgan) va bottom drawer bilan ifodalanadi. Bottom drawer Britaniya ingliz tilida qizning turmushga tayyorlanib, kelajakdagi uyi uchun yig‘ib boradigan choyshab va boshqa uy buyumlarini bildiradi; lug‘atda bu odat ko‘proq o‘tmishga nisbat beriladi [16]. Shimoliy Amerika ingliz tilida bunga hope chest so‘zi to‘g‘ri keladi [16]. Ikki madaniyatda bir xil ijtimoiy hodisa leksikalashgan, ammo turli darajada ochiq: o‘zbek sepi qarindoshlar oldida ko‘rsatiladi va ota-onaning farzandiga g‘amxo‘rligi, ikki oila o‘rtasidagi hurmat ifodasi sifatida qadrlanadi, bottom drawer esa oila ichidagi shaxsiy tayyorgarlikni bildiradi. O‘zbek tilida sep so‘zi faol qo‘llanishda qolgan, inglizcha muqobillari esa lug‘atda ko‘proq o‘tmish odatiga nisbat beriladi.

Beshik so‘zi ham shu guruhga kiradi. O‘zbek tilida beshik bolani yotqizadigan yog‘och moslama bo‘lishi bilan birga beshik to‘yi marosimining nomida qatnashadi. Ingliz tilidagi cradle so‘zi ko‘chma ma’noda “biror narsaning kelib chiqqan joyi” (the cradle of civilization) ma’nosini oladi, from the cradle to the grave iborasi esa butun umrni bildiradi. O‘zbek tilida beshikdan qabrgacha ifodasi ham qo‘llanadi, ammo u ko‘proq ilm olish haqidagi mashhur hikmat bilan bog‘lanadi. Bu misol shuni ko‘rsatadiki, bir xil predmet ikki tilda o‘xshash metaforik yo‘ldan borishi mumkin, ammo madaniy kontekst har xil bo‘ladi.

Maishiy so‘zlar asosidagi frazeologizmlar. Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, inson mavhum tushunchalarni kundalik jismoniy tajriba orqali anglaydi [12]. Shu sababli maishiy so‘zlar frazeologik fondda keng ishtirok etadi. O‘zbek tilida qozon so‘zi qozon osmoq (ko‘pchilik uchun ovqat pishirib, ziyofat qilmoq) iborasida jamoaviy tadbirni, qozon-tovoq juft so‘zida umuman ro‘zg‘or anjomlarini bildiradi. Ingliz tilida put something on the back burner (biror reja yoki ishni keyinroq ko‘rib chiqish uchun vaqtincha chetga surmoq), everything but the kitchen sink (juda ko‘p narsa, kerakligidan ham ortiq) [16], sweep something under the carpet (muammoni yashirmoq), melting pot (turli madaniyatlar aralashgan jamiyat) iboralari oshxona va uy jihozlari obrazlariga tayanadi. Ikki tilda metaforaning manbasi (uy jihozlari, oshxona) umumiy, Z.

Kyovechesh ta’kidlaganidek, farq aniq obrazda va ma’no yo‘nalishida ko‘rinadi [13]. Back burner obrazi elektr yoki gaz plitasi bilan bog‘liq, qozon osmoq esa ochiq o‘choq va katta ziyofat madaniyatiga tayanadi.

Ingliz tilida hearth (o‘choq boshi) so‘zi hearth and home birikmasida oilaviy issiqlik va xonadonni bildiradi. O‘zbek tilida bunga yaqin ma’noni o‘choq so‘zi beradi, lekin oilaviy farovonlik ko‘proq dasturxon va qozon obrazlari bilan bog‘lanadi. Bu kuzatish Vejbitskayaning kalit so‘zlar haqidagi fikriga mos keladi: madaniyatda tez-tez tilga olinadigan va ko‘plab birikmalar hosil qiladigan so‘zlar shu madaniyat uchun ahamiyatli tushunchalarni ko‘rsatadi [6]. O‘zbek maishiy leksikasida bunday markaziy so‘zlar sifatida uy, dasturxon, non va qozonni, ingliz maishiy leksikasida esa home va hearth ni ko‘rsatish mumkin.

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. O‘zbek va ingliz tillari maishiy leksikasining konseptual sohalar bo‘yicha qiyosi (muallif ishlanmasi)

Konseptual soha	O‘zbek tilida	Ingliz tilida	Aks etgan qadriyat (o‘zbek / ingliz)
Makon va chegara	uy (ko‘p ma’noli), hovli, ichkari – tashqari, ostona	house / home, front garden, porch, threshold	oila makoni va qarindoshlik doirasi / shaxsiy daxlsizlik (privacy)
Mehmondo‘stlik va makon ierarxiyasi	to‘r, poygak, mehmonxona, ayvon, so‘ri	parlour, drawing room, living room, spare room	ierarxiya xona ichida / ierarxiya xonalar o‘rtasida
Ovqatlanish odobi	dasturxon, non, piyola, kosa, lagan, patnis	tablecloth, place setting, cutlery, crockery, best china	umumiy idish va birga ovqatlanish / shaxsiy jamlanma
Oilaviy marosim	sep, sep yozish, beshik, beshik to‘yi	trousseau, bottom drawer, hope chest, cradle	ochiq marosim / oila ichidagi tayyorgarlik
Frazeologik ko‘chimlar	qozon osmoq, qozon-tovoq, dasturxoni keng, ostonasini hatlamoq	back burner, kitchen sink, sweep under the carpet, hearth and home	jamoaviy ziyofat va mehmondo‘stlik / uy tartibi va oilaviy issiqlik

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ikki tildagi farq alohida predmet nomlaridan ko‘ra ularning madaniy ma’nolarida: makonga munosabatda, mehmondo‘stlik me’yorlarida, jamoaviy va shaxsiy iste’mol nisbatida, marosimning ochiqlik darajasida. Bu farqlar tarjimada turli qiyinchiliklar tug‘diradi. Ularni tasniflash uchun muallif Vlaxov va Florin tasnifiga [14] asoslanib, maishiy realiyalar uchun lakuna turlari va tarjima usullarini bog‘lovchi modelni taklif qiladi (2-jadval).

2-jadval. Maishiy realiyalarda lakuna turlari va tarjima usullari (muallif ishlanmasi)

Lakuna turi	Mazmuni	Misol	Tavsiya etiladigan usul
Predmet lakunasi	Predmetning o‘zi ikkinchi madaniyatda yo‘q	so‘ri, lagan, sep	transliteratsiya + qisqa tavsif yoki izoh (so‘ri – a raised wooden platform)
Ma’no hajmi lakunasi	So‘z bor, lekin ma’no hajmi teng emas	uy – house / home; dasturxon – tablecloth	kontekstual muqobil tanlash (xonadon, oila, yurt; spread, meal)
Madaniy konnotatsiya lakunasi	Ma’no teng, lekin madaniy baho yoki odat farqli	to‘r, piyola (yarim quyish), best china	tavsifiy tarjima, matn ichida yoki izohda odatni ochib berish
Frazeologik obraz lakunasi	Ma’no o‘xshash, obraz boshqa	qozon osmoq – throw a big party; back burner – ishni keyinga qoldirmoq	obrazni almashtirish (funksional muqobil), so‘zma-so‘z tarjimadan voz kechish

Modeldagi to‘rt tur bir-biridan qat’iy ajralmaydi. Masalan, sep bir vaqtning o‘zida predmet lakunasi (inglizcha muqobil to‘liq mos emas) va madaniy konnotatsiya lakunasi (sep yozish marosimi) sifatida ko‘rilishi mumkin. Bunday hollarda tarjimon ikki usulni birlashtiradi: so‘z transliteratsiya qilinadi va izohda marosim tasvirlanadi.

Muhokama. Olingan natijalar lingvokulturologiyadagi asosiy xulosalarni tasdiqlaydi va ularni maishiy leksika materialida aniqlashtiradi. Teliya va Maslova frazeologizmlarni madaniyat kodlarining tashuvchisi deb hisoblagan [4; 5]. Bizning materialimiz shuni ko‘rsatadiki, bu kodlar frazeologizmlardagina emas, oddiy predmet nomlarining lug‘aviy ma’nosida ham saqlanadi. To‘r, dasturxon, sep so‘zlarining izohli lug‘atdagi ta’rifining o‘zida madaniy sema mavjud [15]. Demak, maishiy leksikani lingvokulturologik tahlil qilish uchun frazeologiyaga o‘tish shart emas, so‘zning bevosita ma’nosi ham yetarli material beradi.

Ter-Minasova ta’kidlagan “madaniy fon” muammosi [8] ingliz tili o‘qitishda aniq ko‘rinadi. O‘zbek talabasi home va house farqini grammatik yoki lug‘aviy qoida sifatida yod olishi mumkin, ammo bu farq ortidagi privacy qadriyatini tushunmasa, make yourself at home kabi iboralarni to‘g‘ri qo‘llashda xato qiladi. Xuddi shunday, ingliz tilida so‘zlovchi to‘r so‘zini “the best seat” deb tushunsa ham, mehmonni to‘rga o‘tkazish taklifini rad etish va undan keyin qabul qilish odatini bilmasligi mumkin. Kramsh fikriga ko‘ra, til o‘rganish jamoaning madaniy tajribasini o‘rganish bilan birga borishi kerak [9]. Maishiy leksika bu tajribaga eng yaqin qatlam bo‘lgani uchun uni madaniy izoh bilan o‘qitish o‘rinli.

O‘zbek tilshunosligidagi lingvokulturologik ishlar bilan solishtirganda ham natijalar izchil. Sh. Usmanova lakuna va madaniy konnotatsiya tushunchalarini o‘zbek tili materialida izohlab, milliy madaniyatga xos so‘zlarni boshqa tilga o‘girishda izoh zarurligini qayd etgan [7]. Bizning materialimiz bu fikrni maishiy leksika misolida tasdiqlaydi va uni aniqlashtiradi: izoh hamma

realiyaga bir xil kerak emas. Predmet lakunasida (so‘ri, lagan) izoh predmetni tasvirlaydi, madaniy konnotatsiya lakunasida (to‘r, piyolaga yarim quyish) esa odatni ochib beradi. Ma’no hajmi lakunasida (uy – home) izohning o‘rniga to‘g‘ri kontekstual muqobil tanlash ko‘pincha yetarli bo‘ladi. Shu bois 2-jadvaldagi model tarjimonga izohni qachon va qanday berishni hal qilishda tayanch bo‘la oladi.

Natijalarni Xollning kontekstlilik nazariyasi [10] bilan bog‘lashda ehtiyot bo‘lish kerak. O‘zbek maishiy leksikasida makon va xatti-harakat orqali ifodalanadigan ma’nolar ko‘p, ingliz leksikasida esa xonalar nomi va nutq formulalari orqali ifodalanadigan ma’nolar ustun. Ammo bu kuzatish faqat maishiy leksika doirasida to‘g‘ri, uni butun madaniyatga tatbiq qilish uchun boshqa sohalar (nutq odobi, ish muomalasi) ham o‘rganilishi kerak. Foks ham ingliz uy odatlari ijtimoiy qatlam, hudud va avlodga qarab farq qilishini qayd etadi [11]. Shuning uchun 1-jadvaldagi qarama-qarshiliklar mutlaq emas, tendensiya sifatida tushunilishi kerak.

Tarjima nuqtayi nazaridan taklif qilingan model Vlaxov va Florin tasnifini [14] maishiy leksikaga moslashtiradi. Ularning tasnifida realiyalar asosan predmet guruhlari bo‘yicha ajratilgan. Bizning modelda esa lakunaning turi (predmet, ma’no hajmi, konnotatsiya, obraz) asos qilib olingan va har bir turga tarjima usuli bog‘langan. Bunday yondashuv tarjimonga qaror qabul qilishda yordam beradi: avval lakuna turi aniqlanadi, keyin usul tanlanadi. Ikki tilli o‘zbekcha-inglizcha lug‘atlarda maishiy so‘zlarga qisqa madaniy izoh berish ham shu modeldan kelib chiqadigan amaliy taklif.

Xulosa. O‘zbek va ingliz tillaridagi maishiy leksikani lingvokulturologik jihatdan chog‘ishtirish quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, maishiy leksika xalqning makon, oila, mehmondo‘stlik va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini saqlaydi va bu tasavvurlar so‘zning lug‘aviy ma’nosida ham, frazeologik birikmalarda ham aks etadi. Ikkinchidan, ingliz tilidagi house va home farqi o‘zbek tilida uy so‘zining ko‘p ma’noliligi va barqaror birikmalari orqali beriladi, shuning uchun home so‘zi tarjimada kontekstga qarab turlicha muqobil talab qiladi. Uchinchidan, o‘zbek xonadonida makon ierarxiyasi xona ichida (to‘r, poygak), ingliz uyida esa xonalar o‘rtasida (parlour, living room, spare room) qurilgan. To‘rtinchidan, dasturxon, lagan, sep kabi so‘zlarda jamoaviy iste’mol va ochiq marosim ma’nolari, ularning inglizcha muqobillarida shaxsiy jamlanma va oila ichidagi tayyorgarlik ma’nolari ustun. Beshinchidan, maishiy frazeologizmlarda metafora manbasi ikki tilda umumiy, ammo obrazlar milliy turmushga tayanadi va tarjimada funksional muqobil bilan almashtirilishi kerak.

Amaliy tavsiyalar quyidagicha: o‘zbekcha-inglizcha va inglizcha-o‘zbekcha lug‘atlarda so‘ri, to‘r, sep, dasturxon, home, spare room, bottom drawer kabi so‘zlarga qisqa madaniy izoh berish; badiiy tarjimada maishiy realiyalar uchun 2-jadvaldagi modeldan foydalanish; ingliz tili darslarida maishiy leksikani madaniy fon bilan birga o‘qitish. Keyingi tadqiqotlarda bu

kuzatishlarni o‘zbek va ingliz tillari korpuslari asosida tekshirish, maishiy leksikaning hududiy va avlodlararo o‘zgarishini o‘rganish rejalashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species / ed. by M. Losonsky; transl. by P. Heath. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
2. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921. – URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/12629
3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. – М.: Академия, 2001.
6. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1997.
7. Usmanova Sh.R. Lingvomadaniyatshunoslik: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Bookmany print, 2022.
8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000.
9. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
10. Hall E.T. Beyond Culture. – Garden City, NY: Anchor Press / Doubleday, 1976.
11. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour. – London: Hodder & Stoughton, 2004.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
13. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
14. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения, 1980.
15. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
16. Oxford Learner’s Dictionaries [Elektron resurs]. – Oxford: Oxford University Press. – URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com
17. Architecture and artistic culture of the traditional dwelling in Uzbekistan // San’at. – 2005. – № 1. – URL: https://sanat.orexca.com/2005/2005-1/architecture_and_artistic/

18. Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. – Springfield (MA): Merriam-Webster. – URL: https://www.merriam-webster.com

19. Dictionary.com [Electronic resource]. – URL: https://www.dictionary.com